

32. Паперно И. Самоубийство как культурный институт / Паперно И. — М. : Новое литературное обозрение, 1999. — 256 с.
33. Письмо в редакцию // Студенческий Бюллетень Киевского Коммерческого института. — 1914. — № 10 (9 февр.). — Стб. 30–32.
34. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / Рибаків М. О. — К. : Кий, 1997. — 374 с.
35. Самоубийство // Киевлянин. — 1874. — № 141 (26 ноября). — С. 2.
36. Сватиков С. Русское студенчество прежде и теперь / Сватиков С. — Пг. : Б. и., 1915. — 19 с.
37. Слуцкий Л. О самоубийствах / Л. Слуцкий // Студенческая мысль. — 1911. — № 7. — С. 5–7.
38. Степанович Е. П. Становление и развитие высшего специального образования на Украине во второй половине XIX — начале XX вв. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02: История СССР / Е. П. Степанович. — К., 1984. — 24 с.
39. Струмилин С. Г. Статистика и экономика / Струмилин С. Г. — М. : Изд-во АН СССР, 1979. — 490 с.
40. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 849. — Оп. 1. — Спр. 58.
41. Чуковский К. Самоубийцы (Очерки современной словесности) / К. Чуковский // Речь. — 1912. — № 352 (23 дек. — 5 янв.). — С. 3.
42. Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цифрах / Шейнис Д. И. — К. : Печатня Иосифа Шенфельда, 1911. — 73 с.

Я. П. Цецик

УДК: (477.8) «1895–1917»

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ (кінець XIX — початок XX ст.)

У статті проаналізовано розвиток аграрних відносин у Волинській губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. З'ясовано причини, що впливали на розвиток сільського господарства краю. Окрему увагу приділено дослідженню факторів, які зумовлювали зміну земельних відносин у регіоні.

Ключові слова: Волинь, сільське господарство, селяни, поміщики.

В статье проанализировано развитие аграрных отношений в Волынской губернии в конце XIX — начале XX в. Выяснены причины, которые влияли на развитие сельского хозяйства края. Отдельное внимание уделено исследованию факторов, обуславливающих изменение земельных отношений в регионе.

Ключевые слова: Волинь, сельское хозяйство, крестьяне, помещики.

The article examines development of agrarian relations in Volhynia province during late 19th — early 20th century and factors that influenced agriculture. Spe-

cial attention is paid to the study of the factors that have shaped changing land relations in the region. On the eve of the World War I agriculture of the region changed towards enlargement of crop areas and industrialization. As a rule, these areas belonged to landlords and rich peasants. Poor men were not in a position to develop intensive economic land use. Despite the fact that Volhynia was a front-line area after the beginning of World War I, peasants continued to buy and sell lands in the area of military operations. The prices on land, however, were unstable.

The agrarian sector in late 19th — the early 20th century changed gradually, which was related to changes in the production of specific types of industrial crops. At the same time there were changes in the type of ownership as many landlords partitioned and sold out their land parcels. Often, the land was purchased by peasants. And although in the early 20th century rich peasants bought lots of lands, there was impoverishment of majority of peasant population, which was often forced to sell its own land.

Keywords: Volyn, agriculture, peasants and landowners.

Аналіз розвитку аграрних відносин у Волинській губ. наприкінці XIX — на початку XX ст. та дослідження чинників, що мали важливий вплив на них, становлять актуальність статті.

Проблему особливостей розвитку аграрних відносин на українських землях, які входили до складу Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. — неодноразово розглядали українські вчені. Зокрема, ці питання у різних аспектах проаналізували Р. Н. Оксенюк [12], В. П. Теплицький [17], І. М. Власюк [1], Л. Р. Ігнатова й Ш. Ш. Рамазанов [7] та інші. Але, попри наявність комплексу наукових праць, присвячених розвитку аграрних відносин в Україні у вказаний період, окремі питання щодо ситуації у Волинській губ. не досліджені в повному обсязі й донині.

Метою статті є, спираючись на архівні джерела та використовуючи праці українських учених, об'єктивно проаналізувати розвиток сільського господарства на Волині у 1890-х — 1917 рр.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на українських землях, які перебували в складі Російської імперії, відбувалися значні зміни, що впливали на економічний розвиток країни. Але попри досить швидке зростання промислового виробництва ключову роль в економіці держави й надалі відігравав сільськогосподарський сектор.

На відміну від південних губерній, де індустріалізація набирала все більших обертів, у Волинській губ. темпи промислового розвитку були значно повільнішими, а великих промислових підприємств бракувало. Причому більшість із них переробляла сільськогосподарську продукцію.

Основна маса населення тогочасної Волині мешкала в селах і вела сільське господарство. За даними першого всеросійського перепису населення 1897 р. у Волинській губ. проживало 2980 тис. осіб [13, с. 52; 14, с. 3]. На 1900 р. у промисловості Волині, включаючи й працівників залізничного транспорту, було зайнято лише 21 тис. осіб [12, с. 31], що становило менше, ніж 1% населення регіону. А селян тут було 2241 тис. осіб [12, с. 20; 14, с. 9].

У другій половині XIX — на початку XX ст. в аграрному секторі спостерігалися значні зміни. Після скасування 1861 р. кріпосництва середні земельні наділи на одну рев'язьку душу на Волині становили: в колишніх державних селян — 5,6 дес., а в поміщицьких — 4 дес. Хоча селяни отримали особисту волю, вони й далі сплачували викупні платежі [17, с. 126].

У зв'язку зі зростанням кількості сільського населення та неспроможністю більшості селян придбати земельні наділи, кількість землі, що припадала на одну рев'язьку душу населення в колишніх поміщицьких селян, скоротилась у 1900 р. до 1,7 дес. [12, с. 25]. Досліджуючи проблему власності на землю, варто відзначити, що тоді земельні володіння зменшувалися не тільки в селян, а й у поміщиків. З 1860 по 1900 рр. великі землеволодіння скоротилися на 26% [1, с. 61]. Зменшення поміщицьких землеволодінь було пов'язано насамперед з тим, що значна частина поміщиків після скасування кріпосництва так і не змогла пристосуватися до нових форм господарювання. До того ж багато поміщицьких маєтків було повністю або частково закладено у Дворянському банку і кількість таких маєтків дедалі зростала.

Розвиток аграрного сектора гальмувався існуванням общинного землеволодіння, при якому громада села як юридична особа володіла земельним наділом, даючи його частинами в тимчасове користування сім'ям членів. У постійній власності общинників була тільки присадибна ділянка, а общинні землі періодично переділялися. Частота переділів залежала від рішення громади чи старости. Підставою для переділу могли бути незгоди між членами громади, що виникали при попередньому розподілі. А оскільки такі суперечки були не рідкістю, то й переділи були частими [8, с. 370–371].

Проте навіть такі складності у землеволодінні не могли зупинити проникнення в село капіталістичних відносин, і поміщицькі та селянські господарства все більше починали орієнтуватися на ринок та його потреби.

Урожайність різних сільськогосподарських культур не відзначалася стабільністю. Наприклад, 1899 р. у Волинській губ. зернових було зібрано менше, ніж 1898 р. Це спричинили погодні умови: град пошкодив посіви зернових у низці повітів [9, с. 3].

Поряд з вирощуванням традиційних для цього регіону сільськогосподарських культур на Волині поступово збільшувалися й площі нових, зде-

більшого технічних. Так, на 1331 дес. вирощувався хміль. Хоча обробіток однієї десятини хмелю обходився недешево, ринкова вартість продукції повністю перекривала витрати на вирощування цієї культури. До того ж, на хміль існував великий попит на внутрішніх російських ринках, він експортувався й до низки європейських країн. 1899 р. тільки сухого хмелю було продано 50719 пудів на суму 483929 руб. Найбільші посіви цієї культури були в Дубенському пов. — 447 дес., Житомирському — 251 дес., Луцькому — 189 дес. і Рівненському — 185 дес. В інших повітах під цією культурою перебувало від 3 (Овруцький пов.) до 84 (Володимир-Волинський пов.) дес. Не вирощували цю культуру в той час лише у Старокостянтинівському пов. Вирощування хмелю зумовило будівництво його сушилень. Зрозуміло, найпотужніші з них діяли там, де були найбільші посіви цієї культури [9, с. 7].

Ще однією технічною культурою, посіви якої постійно зростали, був цукровий буряк. Стабільний попит на нього диктувався функціонуванням на Волині 16 цукрових заводів, зорієнтованих переважно на місцеву сировину. Цю культуру вирощували на землях, якими володіли цукрозаводчики, поміщики та здебільшого заможні селяни. Посіви цукрових буряків були розміщені в семи повітах губернії, тобто там, де діяли заводи. 1899 р. цукрові буряки вирощувалися на 22 215,5 дес. Найбільші площі — 7377,5 дес. — вони займали в Житомирському пов. [9, с. 4–5].

Таким чином, у Волинській губ. поряд із традиційними для цього регіону сільськогосподарськими культурами поступово почали вирощувати й нові, що сприяло розвитку аграрного сектора економіки краю. Окремі з цих культур, як, наприклад, хміль не лише забезпечували потреби внутрішньоросійського ринку, але й реалізовувалися за межами імперії.

Сільське господарство Волині на рубежі XIX — XX ст. у документах того часу характеризувалося так: у Волинській губ. становище повністю не досліджене, але й важко відзначити «щось позитивне про його стан». При цьому наголошувалося, що воно велося примітивним способом, особливо в селян, серед яких нові методи обробітку землі за допомогою сільськогосподарських машин приживалися важко. Стосовно поміщиків ішлося про те, що в частині маєтків, особливо в тих, чий власники не мали обігових капіталів, не все було гаразд, через що чимало дворянських маєтків повністю або частково віддавалися в оренду. Позитивно оцінювалися лише господарства чеських і німецьких колоністів, яких у краї була значна кількість. Про них зазначено, що вони вели сільське господарство набагато краще, ніж місцеві селяни, тому збирали кращі врожаї, купували новий сільськогосподарський реманент, мали кращу худобу [9, с. 8]. Але в цьому документі, на жаль, жодного слова не сказано про те, що розвиток се-

лянських господарств гальмувався наявністю общини, викупних платежів, різноманітних зборів, малоземеллям та низкою інших обставин.

Важливою причиною бідності значної частини українських селян, крім малоземелля, вважалися великі й надмірні казенні платежі. Найважчими були викупні виплати за надільні землі після скасування кріпосництва. В колишніх поміщицьких селян вони становили близько 1 руб. за десятину землі, у колишніх державних — значно менше. Загальна сума прямих зборів із селянських наділів 1899 р. становила в середньому 1 руб. 51 коп. на 1 дес. Крім того, селяни були змушені сплачувати ще подушний податок, земські та мирські збори на утримання місцевої адміністрації й виконувати натуральні повинності (надання підвод, ремонт шляхів тощо). У зв'язку з цим постійно накопичувалися недоплати, за які в боржників розпродавали худобу та домашній скарб. Багато з податків постійно зростали.

Наприкінці XIX ст. було скасовано соляний та подушний податок, дещо зменшено викупні платежі, що поліпшило становище селян. Але підвищилися земські та мирські збори, зросли непрямі податки на горілку, тютюн, гас. На селянський двір у середньому припадало близько 50–70 руб. платежів на рік, з них 2/3 — непрямі податки. У групі бідних селян (господарство до 3 дес.) загальні прибутки становили на 1 двір 197,7 руб., у середніх (6–9 дес.) — 422,9 руб., у заможних (понад 12 дес.) — 709,4 руб. Урожайність селянських дворів була на 15–20% нижчою, ніж приватновласницьких, і в 2–4 рази нижчою за врожайність у європейських країнах [7, с. 69].

Отже, значні платежі, які селяни були змушені платити наприкінці XIX — на початку XX ст., великою мірою впливали на те, що більшість із них просто не мали можливості купувати новий сільськогосподарський реманент. Тому багато селян і далі вели господарство примітивним способом. Але ті селяни, які володіли більшими земельними наділами, поступово втягувалися в капіталістичні відносини, а їхні господарства все більше орієнтувалися на ринок. Аналогічні процеси спостерігалися й у середовищі частини середняків.

У складному становищі перебували не тільки селянські господарства, але й багато поміщицьких. Ті приватні власники землі, котрі не пристосувалися до нових форм господарювання, поступово розорялися або віддавали маєтки в оренду. Так, станом на 1899 р. на Волині було 2037 поміщицьких маєтків, із яких 565 загальною площею 333 099 дес. повністю або частково здавалися в оренду. Тільки в 1472 господарствах загальною площею 1 485 081 дес. поміщики самі вели господарство. Плата за 1 дес. відданої в оренду землі була різна: висока, середня і низька. Розміри цієї плати для різних повітів губернії були неоднаковими. Найвища плата за оренду 1 дес. землі була у Житомирському пов.: висока — 12 руб. на рік, серед-

ня — 7 руб., низька — 2 руб., найнижча — в Овруцькому пов.: висока — 2 руб., середня — 1 руб., низька — 90 коп. [9, с. 8–9].

Отже, значна частина поміщиків вели господарство самостійно, але й багато з них віддавали маєтки в оренду. Орендна плата за 1 дес. землі в різних повітах була неоднаковою, вона залежала від родючості земель, площ орної землі чи випасів худоби. Орендарями сільськогосподарських угідь були селяни, німецькі та чеські поселенці, міщани тощо.

Незважаючи на всі складнощі, аграрний сектор розвивався, включався в ринкові відносини. Розширювалися площі, на яких вирощувалися технічні культури. Так, цукровий буряк вирощували на 24 393,5 дес. [16, с. 9]. За рік площі, на яких вирощували цю технічну культуру, збільшилися на 2178,5 дес. Дещо зменшилися порівняно з 1899 р. посіви тютюну й, відповідно, його було зібрано менше [16, с. 12–13].

Важливу роль у розвитку сільського господарства Волинської губ. відігравало тваринництво. Це значною мірою пов'язано з малою розорюваністю земель.

1860 р. вона становила тільки 33,7% усіх ґрунтів [12, с. 24]. У північних повітах цей відсоток був ще нижчим. Поголів'я худоби зросло з 2182 тис. голів 1864 р. до 3231 тис. голів 1900 р., або на 33% [12, с. 24]. Зокрема, 684 071 кінь, 1 026 227 голів великої рогатої худоби, 659 788 свиней, 849 239 овець, простих і тонкорунних [16, с. 15].

Значне зростання тваринництва в краї було зумовлено ще й тим, що велика кількість худоби реалізовувалася далеко за межами губернії.

Важливу роль у аграрному секторі відігравала власність на землю. Станом на 1905 р. у Волинській губ. у 2587 поміщицьких володіннях налічувалося 2 044 093 дес. землі, тобто в середньому на один маєток припадало 790,1 дес. землі. Однак варто зауважити, що це — в середньому. Бо в різних повітах цифри суттєво різнилися. Так, у Рівненському пов. на один маєток припадало 1912,4 дес., Новоград-Волинському — 1322,3 дес., Ковельському — 967,4 дес. Найменше — в Острозькому — 405 дес., Старокостянтинівському — 418,1 дес., Кременецькому — 457,4 дес., в інших повітах губернії — від 495,5 до 960 дес. Купцям і почесним громадянам належало 145 301 дес. землі, а 292 387 селянських дворів мали 2 298 861 дес. общинної землі. Крім цього, 9221 селянин мав у власному володінні 157 502 дес. землі. В середньому на 1 селянський двір припадало 7,9 дес. землі. У різних повітах середні селянські землеволодіння також були неоднаковими. Якщо у Ковельському та Луцькому пов. один селянський двір у середньому володів 12,1 дес. землі, то в Старокостянтинівському — 4,3 дес., Кременецькому — 5,2 дес. [15, с. 10–11]. Частина селян взагалі не мали орної землі, а володіли тількигородами.

Така ситуація в селянському землеволодінні перешкоджала впровадженню нових форм господарювання, адже основна маса селян мала у володінні общинні землі, якими не мала права повністю розпоряджатися.

Під час революції 1905–1907 рр. виступи селян проти поміщиків не оминули й Волині. 1905 р. вони відбулися в Старокостянтинівському, Ізяславському [3, с. 44] та низці інших повітів губернії. Основними причинами боротьби селян проти поміщиків були важке становище, малоземелля тощо.

Намагаючись послабити революційні виступи на селі, прем'єр-міністр П. А. Столипін 1906 р. ініціював проведення аграрної реформи, яка мала ліквідувати агротехнічну відсталість землеробства та зруйнувати селянську общину, що стояла на заваді капіталізації сільського господарства. Незадовго перед тим було скасовано й викупні виплати.

Такі дії уряду були зумовлені не лише намаганням заспокоїти селян і відвернути їх від революційної боротьби, але й бажанням вивести сільськогосподарську галузь економіки Росії на якісно новий рівень. Столипінська реформа дала позитивний результат. Частина селян, особливо ті, які вийшли з общини, поступово активно включалася в капіталістичні відносини.

1908 р. зернові культури в губернії посідали перші позиції. На 240 740 десятинах було посіяно озиму пшеницю, а під житом було 558 066 дес. При цьому в селянських господарствах вирощувалося значно більше жита, ніж у поміщицьких.

Середній урожай з 1 дес. становив у поміщицьких господарствах 56,7 пуди жита і 67,2 пшениці, у селянських — 57,6 жита і 72,5 пшениці [10, с. 6–8]. Одночасно постійно розширювалися посіви цукрових буряків. 1908 р. вони зросли на 3759 дес. порівняно з 1907 р. [10, с. 19–20].

Після скасування общинного землеволодіння зросла кількість селян, які купували землю. Але багато селян були змушені повністю або частково продавати земельні наділи, що посилювало майнову диференціацію на селі.

Важливу роль у придбанні землі відігравав Селянський банк, послугами якого користувалася значна кількість селян. Так, лише 1908 р. банк видав кредити на купівлю землі 2823 домовласникам. Земельні наділи, які купували селяни, були різними. Загалом селяни за посередництва названого банку 1908 р. придбали 10 530 дес. землі [10, с. 47–48]. Ціна на землю в різних повітах була неоднакова й залежала від різних факторів. Найдорожче вона коштувала в Рівненському пов. —

394 руб за десятину, найдешевше в Овруцькому — 162 руб. Водночас поряд зі зростанням ціни на землю підвищувалась орендна плата, яка залежала від родючості ґрунтів. Так, 1913 р. найвищою вона була в Житомирському пов. — 29,3 руб. за 1 дес., найнижчою — в Рівненському — 6 руб. за дес. В середньому по губернії вона становила 13,1 руб. за дес. [1, с. 64–65].

Загалом з 1883 по 1912 рр. у Волинській губ. через посередництво Селянського банку 52 109 селян придбали 221764,5 дес. землі [13, с. 84].

Таким чином, поступово кількість селян на Волині, які купували землю, зростала, однак негативною тенденцією тогочасного розвитку аграрного сектора було те, що значна частина мешканців села розорялася й була змушена продавати землю.

Важливе місце в сільському господарстві краю відводилося картоплі й технічним культурам. 1900 р. картоплю вирощували на 107 тис. дес. [12, с. 23], а 1913 р. — вже на 143 925 дес. [11, с. 12]. Міцно утримував позиції і хміль. Якщо 1902 р. в губернії його було зібрано 80 тис. пудів, то 1913 р. — вже 200 тис. пудів, а посіви цієї технічної культури зросли до 5,6 тис. дес. землі. Загалом у губернії хмелю вирощувалося більше, ніж у всіх інших регіонах імперії, де він культивувався. Вартість вирощеного хмелю оцінювалася в суму понад 3 млн. руб. [2, с. 164–167].

Отже, напередодні Першої Світової війни в сільському господарстві Волині почали спостерігатися тенденції до збільшення посівних площ технічних культур. Але при цьому слід зазначити, що їх вирощували переважно поміщики та заможні селяни. Незаможники й надалі не мали можливості інтенсивно розвивати своє господарство.

Після початку війни, попри те що Волинь була прифронтовою зоною, а згодом — і зоною військових дій, частина селян і далі купувала й продавала землю. При цьому ціни на землю були нестабільними. Так, 23 лютого 1915 р. в с. Богданів Рівненського пов. селянин С. Калачников придбав понад 1 дес. землі за 700 руб. [4, арк. 1]. Натомість в Острозькому пов. селянин І. Я. Матейко придбав 1 дес. 696 саж. лише за 200 руб. [5, арк. 1]. Необхідно відзначити, що поміщики часто продавали значні земельні наділи, не бажаючи їх дрібнити, тому селянам доводилося спільно купувати ці землі, а потім уже їх розподіляти між собою відповідно до внесених сум. Зокрема, 1915 р. в Рівненському пов. селяни придбали у поміщика 45 дес. землі загальною вартістю 3412 руб. 50 коп. Учасники цієї угоди отримали від 2 до 9 дес. землі залежно від внесених коштів [6, арк. 1–3].

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. у Волинській губ. почалися зміни в аграрному секторі, пов'язані насамперед зі збільшенням у сільськогосподарському виробництві питомої ваги технічних культур. Одночасно змінювалось і землеволодіння, що було зумовлено зменшенням частини поміщицьких володінь. Покупцями землі часто були селяни. І хоча на початку XX ст. заможні селяни купували значну кількість земель, у селі відбувалося зубожіння великої частини селян, яким часто доводилося продавати землі.

1. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900–1917 рр.) / І. М. Власюк // *Сторінки історії : Збірник наукових праць*. — К. : Політехніка, 2010. — Вип. 30. — С. 60–71.

2. *Волинский земский календарь для г.г. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 год*. — Житомир : Работник, 1914. — 175 с.

3. Гавришук А. П. Революційні виступи трудящих Волині у 1905–1907 рр. / А. П. Гавришук // *Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994*. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. — С. 142–145.

4. *Державний архів Рівненської області (далі ДАРО)*. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 1.

5. ДАРО. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 1.

6. ДАРО. — Ф. 358. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1–3.

7. Ігнатова Л. Р. Економічне становище українського селянства у складі Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) / Л. Р. Ігнатова, Ш. Ш. Рамазанов // *Сторінки історії*. — Вип. 32. — К. : Політехніка, 2011. — С. 62–70.

8. *Історія українського селянства. Нариси в 2 т.* — Т. 1. — К. : Наукова думка, 2006. — 631 с.

9. *Обзор Волынской губернии за 1899 год*. — Житомир : Волынская губернская типография, 1900. — 75 с.

10. *Обзор Волынской губернии за 1908 год*. — Житомир : Волынская губернская типография, 1909. — 164 с.

11. *Обзор Волынской губернии за 1913 год*. — Житомир : Волынская губернская типография, 1914. — С. 12.

12. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. — Львів : Каменяр, 1970. — 276 с.

13. *Памятная книга Волынской губернии на 1914 год*. — Житомир: Волынская губернская типография, 1913. — 549 с.

14. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897*. — Т. VIII. Волынская губерния. — Спб., 1904. — 281 с.

15. *Статистика землевладения 1905 года*. — Вип. XLI. Волынская губерния. — Спб. : Типо-литография М. Я. Машкова, 1906. — 54 с.

16. *Статистический обзор Волынской губернии за 1900 год*. — Житомир : Волынская губернская типография, 1901. — 160 с.

17. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В. П. — К.: Видавництво АН УРСР, 1959. — 308 с.